

GEÇ TUNÇ - DEMİR ÇAĞI'NDA DANDALAZ VADİSİ VE YAKIN ÇEVRESİ

DANDALAZ VALLEY AND NEAR ENVIRONMENT IN THE LATE BRONZE-IRON AGE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 9 Ekim 2024	Received: October 9, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 31 Ekim 2024	Peer Review: October 31, 2024
Kabul: 21 Şubat 2025	Accepted: February 21, 2025

DOI: 10.22520/tubaar.1563781

Umut M. DOĞAN*

ÖZET

Büyük Menderes Havzası'nın orta bölümüne güneyden bağlanan birkaç vadiden biri de Dandalaz (Antik Morsynos) Vadisi'dir. Antik Karia Bölgesi'nin kuzey kesiminde yer alan Dandalaz Vadisi hem coğrafi açıdan önemli bir doğal yol hattı olma özelliğine sahiptir hem de kültür potansiyeli açısından zengindir. Karia, Lydia ve Phrygia kültürlerinin geçiş bölgesinde yer alan vadiye Aphrodisias ve Menderes Antiokheiası iki önemli Roma Dönemi kenti yer almaktadır. Öte yandan vadinin yakın çevresi de Antik Dönem yerleşimleri açısından zengindir. Kuzeyde Birioula, güneyde Apollonia Salbake ve güneybatıda Gordiouteikhos ile Plarasa bunlar arasında sayılabilir. Antik Çağ'ın son evrelerinde bu derece güçlü yerleşimlere sahip olan Dandalaz Vadisi MÖ 1. binyılın ilk yarısında da önemli ölçüde bir kültürel birikime ev sahipliği yapar. Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde bölgeye hakim olan yerleşimlerin görkemi yörenin erken dönem kültür birikimini gölgede bırakmış olsa da, yüzeyde tespit edilen az sayıdaki bulgu bile son derece dikkat çekicidir. Geç Tunç Çağı ve MÖ. erken 1. binyıl verileri, vadinin en önemli kentlerinden biri olarak sadece Aphrodisias'ta incelenmiştir. Bu sebeple, Aphrodisias verileri yanında yörede tanımlanmış birçok veri alanından bulguyu konu edinmesi açısından önemli bir eksikliği dolduracak olan bu çalışmada Dandalaz Vadisi ve yakın çevresinde Geç Tunç Çağı ve MÖ. 1. binyılın ilk yarısına, bir başka deyişle Demir Çağı'na ait bulgular tanıtılarak bir değerlendirme yapılmaktadır. Saha verileri yazarın Aphrodisias Müzesi'nde görev yaptığı yıllarda gerçekleştirdiği saha araştırmaları, tespit ve tescil çalışmaları sürecinde aldığı notlara dayanmaktadır. Sınırlı olanaklar çerçevesinde yürütülen saha çalışmalarından elde edilen az sayıdaki bulgu Dandalaz Vadisi'nin bu dönemdeki kültür potansiyelini bilim dünyasına duyurmayı ve daha detaylı sistematik araştırmalara öncülük etmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Dandalaz Vadisi, Karia, Leleg Kültürü, Lydia Kültürü, Phrig Kültürü, MÖ. 1. binyıl

* Dr. Arkeolog, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Edirne Müze Müdürlüğü, Edirne / Türkiye
e-posta: arkmud@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1519-1551

ABSTRACT

The Dandalaz (Ancient Morsynos) Valley is one of the few valleys connected to the central part of the Büyük Menderes Basin from the south. Located in the northern part of the Ancient Caria Region, the Dandalaz Valley is both geographically important as a natural road line and rich in cultural potential. Located in the transition zone of Carian, Lydian and Phrygian cultures, the valley is home to two important Roman cities, Aphrodisias and Menderes Antioch. On the other hand, the immediate surroundings of the valley are also rich in Ancient Period settlements. Birioula in the north, Apollonia Salbake in the south, Gordiouteikhos and Plarasa in the southwest can be counted among them. Having such strong settlements in the last phases of Antiquity, the Dandalaz Valley also hosts a significant cultural accumulation in the first half of the 1st millennium BC. Although the splendor of the settlements that dominated the region during the Hellenistic, Roman and Byzantine periods overshadowed the early cultural accumulation of the region, even the few findings found on the surface are extremely remarkable. As one of the most important cities of the valley, only Aphrodisias has been analyzed for Early Antiquity data. For this reason, this study, which will fill an important gap in terms of covering findings from many data areas identified in the region in addition to Aphrodisias data, introduces and evaluates the findings belonging to the Late Bronze Age and first half of the 1st Millennium BC, in other words, the Iron Age, in the Dandalaz Valley and its immediate vicinity. The field data are based on the notes taken by the author during the field surveys, identification and registration work carried out during his years at the Aphrodisias Museum. The few findings obtained from the fieldwork carried out within the framework of limited possibilities aim to announce the cultural potential of the Dandalaz Valley in this period to the scientific world and to pioneer more detailed systematic research.

Keywords: Dandalaz Valley, Caria, Lelegian Culture, Lydian Culture, Phrygian Culture, First Millenium BC.

GİRİŞ

Anadolu kültür coğrafyası içinde kendine has kültürel yapısı ile dikkati çeken en önemli antik bölgelerden biri Karia'dır. Bölge hem geniş sınırları hem de bu sınırlar içinde kendini gösteren kültürel çeşitlilikle dikkat çeker. Kültürdeki bu çeşitlilikte bölgenin coğrafi ve jeomorfolojik yapısında kendini gösteren farklılaşmaların da etkisi olduğu görülebilmektedir.

Bölgenin batı kıyılarında bölgenin en özgün etno-kültürel yapılarından biri olan Lelegler'in yarattığı sosyal yaşam dikkat çekerken kuzeyde İonia, güneyde Lykia kültürüne geçiş izleri kendini gösterir. Bölgenin kuzey ve kuzey doğu sınırında ise arkeolojik verilerle saptanmış belirgin bir Lydia ve Phrygia kültür etkisi hissedilir.

Karia Bölgesi'nin kuzey sınırında denize doğru uzanan Aydın Dağları (Antik Messogis) uzanmasına rağmen dağların kuzeyindeki Lydia kültürünün bu bölge içlerine doğru sokulmasından birçok etkenden biri kuşkusuz bu sıradağlar üzerinde açılan derin vadilerin tarihsel süreçte yarattığı doğal yol sistemidir.

Aydın Dağlarını kuzey-güney hattında aşan derin vadiler dağın Karia Bölgesi'ne bakan güney yanında da devam eder. Bu nedenle Kuzey Karia'da topografya

güneye doğru açılan vadilerden oluşur. Eski Çağ'da her biri birer kültür yolu olan Kuzey Karia'daki bu vadilerden biri de Dandalaz Çayı'nın yarattığı Dandalaz Vadisi'dir (Fig. 1).

Dandalaz Vadisi'nde yer alan Aphrodisias antik kentinde altmış seneyi aşkındır süren sistematik arkeolojik araştırmalar hem Prehistorik Dönem bulgularıyla hem de Antik Çağ verileriyle sadece yöresel anlamda değil tüm Batı Anadolu ve Ege kültürleri açısından önemli bir kültür anahtarı olmuştur (Reynolds, 1982; Joukowsky, 1985; 1991, s. 9-13; Erim, 1986; Smith, 1987; Thommen, 2012, s. 82-91; Smith, 1987; 1990; 1993; 2008; 2013; Doğan, 2017, s. 301-323). Ayrıca yapılmış yüzey araştırmaları ve araştırmalarda arkeolojik mirasın belgelenmesi açısından son derece önemli açıkları kapatmıştır. Buna rağmen hem yörede ikinci bir arkeolojik araştırmanın olmayışı hem de pre-klasik dönem araştırmalarının kısa süreli kampanyalarla sınırlı kalmış olması nedeniyle Dandalaz Vadisi ve yakın çevresindeki MÖ. 1. binyılın ilk yarısı ile Geç Tunç Çağı'na ilişkin kültür potansiyeli bilim literatüründe yeterince yer bulamamıştır. Oysa Roma ve Bizans Dönemi kentleşme serüveninin gölgesinde kalan vadi kültürünün bu dönemlerde de azımsanmayacak bir güce sahip olduğu görülmektedir.

Figür 1

Dandalaz Vadisi'nin Topografik Görünümü / *Topographic View of Dandalaz Valley* (Google Earth)

AMAÇ, HEDEF VE YÖNTEM

Bu çalışmada Kuzey Karia'da, bölgenin diğer kesimlerinden belirgin farklılıklar içiren bazı kültür unsurlarına ev sahipliği yapan, özellikle Roma Dönemi'nde Aphrodisias Antik Kenti'nin tüm Antik dünyaya heykel ihraç etmesi nedeniyle dikkat çeken bir coğrafya olan Dandalaz Vadisi'nin Geç Tunç Çağı ve MÖ. 1. binyılın ilk yarısında ev sahipliği ettiği kültür mirası incelenecektir. Yörenin tanınır olduğu Roma Dönemi'ndeki kültürel kimliğin temellerinin anlaşılması açısından Roma Dönemi öncesi birikiminin tanımlanması önemlidir. Çalışmada vadi boyunca ve vadinin iki yakasında kümelenen kültür verileri tüm çeşitliliği ile ele alınarak bu verilerin çevresel kültür içindeki yerinin değerlendirilmesi hedeflenmektedir.

Çalışmanın oluşturulduğu verilerin bir kısmına alanda yapılan saha çalışmaları, belgelemeler ve tespit araştırmaları ile ulaşılmışken bir bölümü de literatür ve kayıtlardaki bilgilerden derlenmiştir. Literatüre girmemiş olan bazı veriler, tarafımızdan yürütülen ve yaklaşık on bir yıla dayalı müze araştırma, tespit ve tescil çalışmalarında görünür kılınmış ve bu metnin oluşmasını sağlamıştır.

DANDALAZ VADİSİ'NİN COĞRAFI YAPISI

Kestel, Feslek, Horsunlu, Şerabet, Kayran, Gireniz çayları ve Gencelli, Kuyucak dereleri ile birlikte Kuyucak çevresinde Büyük Menderes Havzası'nın orta kesimini besleyen akarsularda biri de Dandalaz Çayı'dır. Bu akarsu güneybatı yönden gelerek Kuyucak Ovası'nda Büyük Menderes Irmağı'na katılır. Ova 5 km'yi bulan genişliği ile Orta Büyük Menderes Havzası'nın en geniş bölümünü oluşturmaktadır (Darkot & Tuncel, 1995, s. 59; Chaput, 1947).

Büyük Menderes Havzası'nın güneyindeki birkaç vadi oluklarından biri olan Dandalaz Vadisi esasında Büyük Menderes graben sisteminin bir parçası olup III. zaman sonu IV. zaman başlarında yaşanan tektonik hareketler ile oluşmuştur (Özdemir, 2019, s. 21; Darkot & Tuncel, 1995, s. 59). Ovanın hemen batı gerisinde yükselen Karıncalıdağ, Dandalaz Vadisi boyunca ona paralel uzanarak vadinin batı sınırını oluşturur. Vadinin doğu sınırında ise Akdağ silsilesi izlenir. Bu iki sıradağ esasında, Karia Bölgesi'nin merkezinde yer alan Menteşe Dağ sıralarının birer uzantısıdır. Bu uzantıların jeolojik yapısını Paleozoik zamanda meydana gelmiş metamorfize granitler, gnayslar ve mikaşistlerden oluşan litolojik bir içerik oluşturmaktadır (Özdemir, 2019, s. 29.). Vadinin güney/güneybatı cephesinde 1699 m zirveye sahip olan Karıncalıdağ mermerleşmiş bir jeomorfolojik yapıdayken Vadinin kuzey/kuzeydoğu yanında yer

alan Akdağ yükseltisi ise gnays, mikaşist, amfibolit ve Paleozoik yaşlı metamorfik kayalardan oluşan, 2400 m yükseklikteki bir dağ kütesidir (Göney, 1975; Özdemir, 2019, s. 36.). Vadinin güney ucunda yükselen Babadağ zirvesinden kuzeydeki Menderes Havzası'na doğru inen eğimli yamaçlar vardır. Marn, gre, konglomeralardan oluşan bu sahalar üzerinde akarsular birikinti konilerinin yarattığı hafif eğimli düzlükler dikkat çeker (Özdemir, 2019, s. 29.,).

Karia Bölgesi'ndeki birkaç fay hattından biri olan Dandalaz Vadisi'nin (Bingöl, 1976; Özdemir, 2019, s. 20) toplam uzunluğu yaklaşık 25 km'dir. Vadiyi besleyen Dandalaz Çayı'nın yarattığı alüvyonal dolgu vadinin ilk bölümünde sadece 1 km iken, güneyde Geyre ve kuzeyde Çiftlik köyde neojen sedimentlerin üzerinde yer yer 5-6 km kalınlığa ulaşır (Özdemir, 2019, s. 21).

Vadi boyunca ve etrafında yer alan alüvyonal verimli sahalar, akarsu birikintilerinin yamaçlar üzerinde yarattığı nispeten düz araziler ile vadiyi sınırlandıran dağların kullanışlı kayaç yapısı tarih öncesi ve tarihi dönemlerde bölgeyi cazip hale getirmiş olmalıdır.

DANDALAZ VADİSİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

Dandalaz Vadisi, Miletos ve Ephesos gibi liman kentlerine gelen ticari ürünlerin İç Batı Anadolu ya da güney bölgelere ulaştırılmasında büyük öneme sahip olup *Ticaret Yolu* ya da *Güney Yolu* olarak tanımlanan güzergahın parçasıdır (Strabon XIII. 4. 15; Dinç, 2011, s. 111-128; Thonemann, 2011, s. 34). En önemli ayağını Büyük Menderes Havzası'nın oluşturduğu bu yol hattının, Kuyucak Ovası üzerinde kurulu olan Antiokheia Ad Meandrum kentinin yakınlarında güneye doğru bir yan kol oluşturarak Dandalaz Vadisi'ne girdiği bilinmektedir.

Dandalaz Vadisi'ne adını veren akarsu antik kaynaklarda *Morsynos*, Geç Antik Çağ ve Orta Çağ kayıtlarında ise *Dandalos* adıyla anılmaktadır. Her ne kadar 19. yüzyıl gezgini Ramsay, ses benzerliğinden yola çıkarak mitolojik anlatılara konu olan Marsyas Çayı'nın, bugünkü adı Dandalaz çayı olan Morsynos olması gerektiğini önerse de (Ramsay, 1895, s. 186) bu önerisi çok da kabul görmemiştir.

Geç Antik Çağ ve Orta Çağ kayıtlarında yer alan *Dandalos* adının bu yörede kurulu olan *Tantalos* adlı bir yerleşimin adından bozularak oluştuğu, esasında *Tantalos'un suyu* anlamına geldiği önerilmektedir (Ramsay, 1895, s. 186).

Vadiyi güney/güneybatı yönden sınırlandıran Karıncalıdağ'ın bilinen bir antik ismi yoktur. Vadinin doğu/kuzeydoğu yanında yükselen 2308 m rakımlı Babadağ zirvesi ile önünde uzanan silsilenin antik kaynaklardaki adı konusunda ise araştırmacıların net bir şekilde anlaşılabildiklerini söylemek zordur. Bu dağ kimi araştırmacılar tarafından *Salbakos* adı ile kimi araştırmacılar tarafından ise *Kadmos* adıyla anılır (Söğüt, 2007, s. 15-24; Ratté & de Staebler, 2012, s. 14; Doğan, 2016, s. 97-108; Şimşek, 2016; Soslu & Doğan, 2019, s. 283-299).

MÖ.1. BİNYILIN İLK YARISINDA VADİNİN KÜLTÜR POTANSİYELİ

Dandalaz Vadisi ve yakın çevresinde tespit edilmiş dağınık haldeki veriler esasında MÖ. 1. binyılın ilk yarısında yörenin kültür envanterinin azımsanmayacak düzeyde olduğuna işaret eder.

Karia'nın kıyı kesiminde, özellikle Bodrum Yarımadası'nda Leleg kültürünün izleri saptanmıştır. Bu halkın bölgenin iç kesimleriyle bağlantısı ise daha ikincil kaynaklara dayalı az bir veri ile dile getirilmektedir. Örneğin MS. 6. yüzyılda yaşamış olan Bizanslı Stephanos, Aphrodisas'ın eskiden *Lelegopolis* adıyla anılan bir Leleg kenti olduğundan söz eder (Doruk, 1989, s. 556; Texier, 2002, s. 258; Yıldırım, 2004, s. 26; Yılmaz, 2012, s. 15; Özgümüş, 2014, s. 355). Kentte yapılan arkeolojik kazılarda bu bilgiyi teyit edecek bulgulara rastlanılamamış olsa da çevredeki bazı veriler Leleg kültürüyle ilişkilendirilebilecek niteliktedir.

Çataloluk Kale Yerleşimi ve Yığıncağıllar Mevkisi Kalıntıları

Dandalaz Vadisi'nin doğu kanadında yer alan Çubuk Dağı'nın zirvesine yakın bir alanda yer alan Çataloluk Kale yerleşimi plan ve taş işçiliği ile Leleg yerleşimlerini andırmaktadır. Büyük Menderes Havzası'na hakim konumdaki kale kabaca işlenmiş kireçtaşı malzemenin kuru duvar tekniğinde örülmesi ile oluşturulmuş bir tahkimat sistemine sahiptir. Korunan duvar kalınlığı ortalama 2- 2,5 m'dir. Yüksek bir kaya kütesinin üzerinde yer alan ve ortalama 7200 metrekarelik bir alana yayılan yerleşimin kuzey ve doğu cephesi yüksek kayalıklar nedeniyle tahkim edilmemiştir. Tepenin kuzeybatı köşesi, yaklaşık doğu-batı yönünde uzanan kavisli bir duvar ile bölünür. Ana tahkimatla aynı taş örgüsüne sahip bu duvarın da kuzeybatı köşedeki bir iç kaleyi aşağı kentten ayırdığı düşünülebilir. Yerleşimin güney ucunda Dışkale tahkimatına yaslanmış, bitişik planlı iki dörtgen mekan duvarı dışında kale içinde herhangi bir mimariye rastlanılmadığı gibi yüzeyde herhangi bir tanımlayıcı seramik de tespit edilememiştir. (Fig. 2 - 3)

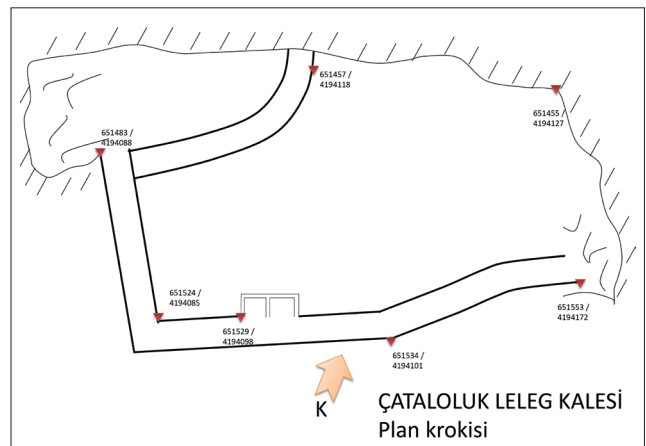
Figür 2

Çataloluk Kalesi Güney Tahkimat Duvarları ve Duvar Detayı / Çataloluk Castle South Fortification Walls and Datal of Wall

Figür 3

Çataloluk Yerleşiminin Plan Krokisi / Plan Sketch of Çataloluk Settlement

Çataloluk Yerleşimi ile aynı mevkide, kalenin yaklaşık 1 kilometre kuzey-doğusundaki ormanlık saha içerisinde takip edilebilen yaklaşık 270 m uzunluğunda bir çift duvar sırası dikkati çekmektedir. Halk arasında *Yığıncağıllar Mevkii* olarak bilinen alanda, birbirine yaklaşık 1,5 m aralıkla paralel olarak uzanan duvar örgüsü kabaca işlenmiş kireç taşı malzeme ile kuru duvar örgü tekniğiyle inşa edilmiştir. Birçok bölümünde araları yıkıntı taşlarla dolmuş olan paralel duvarlar yer yer 0,60 m yüksekliğe kadar sağlam durumdadır. Kuzey-güney yönünde uzanan paralel duvar sırası kuzey yönde az bir eğime sahiptir. Söz konusu paralel uzanan iki duvarın bir su kanalı olma ihtimali güçlüdür. Duvar sırasının güneyde sonlandığı noktanın yaklaşık 2 m kadar doğusuna yayılan taş yığıntısı içinde tespit edilen ortası delikli bir taş hem paralel duvar uzantısının kanal olma ihtimalini hem de bu alanda bir çeşme ile sonlanıyor olma olasılığını güçlendirmektedir. (Fig. 4)

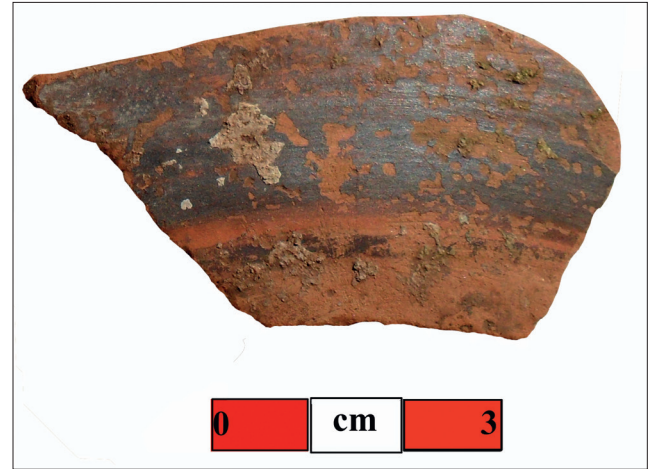
Yine aynı mevkide, kanal olarak düşündüğümüz duvar sırasının kuzey ucuna yakın bir alanda yer alan taş yığma tepe dikkat çekicidir. Taştepe ortalama 3 m yüksekliğinde ve 16 x 45 m çap ölçülerindedir. Yığmayı oluşturan malzeme de hem kanal hem de Çataloluk Kalesi'nin tahkimatında da kullanılan, kabaca yontulmuş yöresel kireçtaşıdır. Taş yığmanın ortasına yakın bir kısımda görülen düzgün taş örgüye sahip küçük duvar sırası yığının bir tümülüse ya da bir yapı kalıntısına ait olduğunu düşündürmektedir. Ancak hemen güney yanında uzanan kanal sistemi dikkate alınacak olursa bu taş yığmasının, yıkılmış bir işliğe ait olma olasılığının daha güçlü olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı topografyada yer alan Çataloluk Kalesi ile Yığıncağıllar taş tepesi ve kanal duvarları aynı döneme ait bir kültür bütününe parçaları mıdır? Bu aşamada kesin bir önerine bulunmak zordur. Ama kuru örgü tekniğine dayalı, kaba yonu taş duvar işçiliği hem Çataloluk'ta hem Yığıncağıllar'da paralellik göstermektedir. Bu bağlamda

Yığıncağıllar taş yığması etrafında tarafımızdan tespit edilen az sayıdaki yüzey seramiği arasındaki kiremit kırmızısı hamur ve kırmızımsı kahverengi astarlı, üzerinde mor/siyah bant ve çizgi bezeme olan kap gövde parçası dikkat çekicidir (Fig. 5). Seramik yüzeyinde görülen ve Geç Geometrik-Arkaik dönem seramik bezemelerinde kimi zaman asıl kimi zaman ise tamamlayıcı bezek şeklinde sevilerek kullanılan bant bezeme Batı Anadolu'daki birçok yerleşimden ele geçen seramiklerde görülmektedir (Çokay Kepçe, 2009, s.44, fig. 105; Ekin Meriç, 2013, Kat: S4, S9, Lev. 66, 67; Saraçoğlu, 2021, s. 33, Lev. 1/2b; Katsarou, 2020, s. 22, fig.7a; Alexopoulou, 2020, s. 170, fig. 10). Buna rağmen form vermeyen bu seramik gövde parçası hamur ve firmis, astar özellikleri itibarıyla Geç Tunç, Submyken, Protogeometrik ve Hellenistik Dönem seramiklerinde de karşımıza çıkmaktadır (Özer & Şimşek Özer, 2017, s. 142, fig. 4; Dedeoğlu & Konakçı, 2015, s. 194-198, Fif. 4.4, 5, Tab. IV; Thompson, 1934, fig. 5/A.37; Saraçoğlu, 2011, s. 8, 11, 13, Cat. No. 1, 2, 5). Bu sebeple yüzeyde bulunan bu parçanın tarihlenmesine dair net bir şey söylemek zordur.

Figür 5

Yığıncağıllar Mevkisinde Bulunan Arkaik Dönem Yüzey Seramiği / *The Surface Ceramics from Archaic Period Found at Yığıncağıllar Location*

Figür 4

Yığıncağıllar Su Yolu Duvarının Üstten ve Batı Cepheden Görünümü / *Top and West Facade View of Yığıncağıllar Waterway Wall*

Çataloluk Kalesi genel yerleşim planı ve topografik yer seçimi açısından *Dirmil* (Diler, 2019, fig. 30), *Kissebükü* (Diler, 2019, fig. 31), *Termera* (Diler, 2015; 2018, fig. 8), *Oyuklu Dağ* (Mokrišová, 2023, fig. 13) gibi Leleg yerleşimlerinin küçük ve daha basit bir örneği gibi görülmektedir. Öte yandan kalenin tahkimatında kullanılan duvar tekniği ise yine Leleg kültür bölgesindeki *Theangela*'nın büyük teras duvarı (Diler, 2019, fig. 36; Diler ve ark. 2015, s. 433, Res. 4), *Damlıboğaz (Hydai)* tahkimat duvarları (Diler, 2019, fig. 26), *Side* surları (Çimen, 2004, Lev. 22), Muğla ili, Yeniköy'ye bağlı Meke Mahallesi *Asartepe* surları, (Çörtük & Şahin, 2019, s. 483, Res. 4) ile Bağyaka Mahallesi, Karadiken Mevkisi'nde tespit edilen duvarlar (Çörtük & Şahin, 2019, s. 485-487; Res. 9) gibi yapıların mimari özelliklerini hatırlatır.

Öte yandan genel yerleşim planı, topografik yer seçimi ve duvar işçiliği ile Çataloluk Kalesi esasında Balkanlar'dan başlayıp güneybatı Anadolu'ya kadar izi sürülebilen bir yerleşim tipolojisini temsil eder. Kaba yonu işlenmiş ya da hiçbir düzeltilmeden kullanılan farklı boyuttaki taşların kuru örgü tekniği ile bağlayıcı malzeme olmaksızın ya da toprak harç ile birbiri üzerine yerleştirilmesi usulüne dayanan duvar sistemine, Çataloluk yerleşimi ile aynı kültür bölgesinde yer alan Harpasa ve Hyllarima/Wallarima yerleşimlerinde de rastlanır. Her iki yerleşimde de tahkimat sisteminde izlenen kuru örgü duvar tekniği Çataloluk yerleşimindeki tahkimatla tam bir benzerlik göstermese de tipolojik yakınlık içermektedir. Kuzey Karia sınırındaki Harpasa'da kentin kuzeydoğu kesimindeki kent suru kalıntıları sur dibindeki kazılardan elde edilen seramikler yardımıyla Arkaik Dönem'e tarihlenirken (Varinlioğlu, 1998, s. 384; Yaşar, 2023, s. 693-694, Res. 14), İç Karia Bölgesi'ndeki Hyllarima antik kentinin Geç Tunç Çağı evresini oluşturan Asarcık Tepe üzerindeki Wallarima yerleşiminin kuzey ve doğu yamaçlarında görülen

sur duvarı ve kuleler Mylasa ve Leleg Yarımadası yerleşimleri ile karşılaştırılarak Klasik ya da Arkaik Dönem'e tarihlenmiştir (Özer, 2024, s. 88, 89).

Bu örgü tekniğinde yapılmış tahkimat uygulamaları MÖ. 1. binyıl içerisinde Kuzey Balkanlar'dan Güneybatı Anadolu'ya kadar uzanan kale tipi yerleşimlerde karşımıza çıkar. Batı Anadolu'da, Torbalı'nın batısındaki Alaman Dağı (antik Gallesion) zirvesinde tespit edilen ve bulunan yüzey seramiği yardımıyla MÖ. 7/6. yüzyıllara tarihlendirilen Karataş ve Avlutaş Kale yerleşimleri (Aybek ve ark., 2017, s. 305), Troas Bölgesi'nin özellikle dağlık olan güney kesiminde görülen birçok benzer kale yerleşimi (Calvert, 1861; 1864; 1865; Cook, 1973; 1988; Körpe, 2010, s. 151; Polat, 2010; Polat Becks, 2014), Türkiye Trakyası'nın kuzey sınırını oluşturan Istranca Dağları üzerinde belirlenen ve Trak Kalesi olarak tanımlanan tepe yerleşimleri (Kurtuluş, 2014, s. 107; Kurtuluş, 2021) ile Trakya'nın diğer dağlık bölümlerinde (Efstratiou, 1993; Bozhinova, 2012, s. 56; Dimova, 2015, s. 94) ve Kuzey Balkanlar'da (Chapman ve ark., 2009, s. 172) izi sürülebilen benzer kale yerleşimleri hemen hemen aynı dönemde, MÖ. 1. binyılın ilk yarısında yaygınlaşan bir dağ/çoban kültürünün parçası olmalıdır.

Görle Kanyon Üstü Yığmaları ve Gordiouteikhos

Yığıncağullar Mevkisi'nde yer alan taş tepelerin benzerine Dandalaz Vadisi'nin güneybatısındaki Görle Kanyonu'nun başlangıç bölümünde de rastlanır. Görle Kanyonu'nun doğu ucunda, Yukarı Görle köyünün hemen gerisinde yükselen ve halk arasında *Kanyon Üstü Mevkisi* olarak bilinen kayalık sırtın üstündeki geniş düzlükte taştepe tümülüsleri anımsatan yedi adet yığma yer alır. Fazla büyük olmayan yöresel moloz taş ve toprak karışımı ile oluşturulan yığmaların yükseklikleri 1 m ile 1.80 m arasında, çapları ise 9 m ile 25 m arasında değişiklik gösterir (Fig. 6).

Figür 6

Kanyon Üstü Yığmalarından İki Örnek/ Two Examples of Kanyon Üstü Mounds

Kanyon Üstü yığmaların niteliğine dair kesin yorum yapmak ancak bilimsel kazı ile mümkündür. Buna rağmen tepeler, Balkanlar'da MÖ. 3. binyıldan itibaren görülen ve Demir Çağı içlerine doğru güneye yayılan taştepe yığma mezar geleneğini (Doğan, 2023, s. 260, Şekil 15, 158, 159) ve kısmen de Karia'nın kıyı bölgesindeki Leleg kültür alanında yer alan Sivriçam Tepe tümülüsün kazı öncesi görünümünü anımsatmaktadır (Diler, 2016, fig. 14).

Kanyon Üstü Yığmaları'nın MÖ. 1. binyılın ilk yarısına ait bir nekropolün parçaları olma olasılığı, yığmaların hemen yanı başındaki kanyon çevresinde yayılan bir antik yerleşimle de ilişkilidir. Yukarı Görle Köyü ile iç içe geçmiş birçok Roma ve Bizans Dönemi yüzey verisine sahip olan bu yerleşim antik kaynaklarda sözü edilen **Gordiouteikhos** kenti olmalıdır. Livius, Roma devleti adına konsül Gnaeus Manlius Vulso'nun MÖ. 2. yüzyılda Galat ordularına karşı sefer düzenlediğinden bahsederken Roma ordusunun, Büyük Menderes Irmağı yanındaki Antiokheia kentinde ordugâh kurduğunu belirtir. Yazar, Roma ordusunun Antiokheia'dan ayrıldıktan sonra üç günlük bir yolculuk neticesinde Gordiouteikhos üzerinden Tabae kentine ulaştığını bildirmektedir (Titus Livius, 1995, s. 361-377). Bu tanımlama dikkate alınacak olursa bugünkü Yukarı Görle Köyleri Gordiouteikhos antik kentinin lokalizasyonu için gayet uygundur.

Gordion'un Kalesi anlamına gelen Gordiouteikhos adı, Phrygia'nın efsanevi kurucu kralı Gordion'u akla getirdiği için, burada bir dönem Phryg kültürünün etkili olduğu düşünülebilir. Aphrodisias'taki Sivil Bazilika kazılarında bulunan, kentin efsanevi kurucu ya da önderlerinin isimlerinin yazılı olduğu Roma Dönemi'ne ait korkuluk bloklarının birinde Gordios adının yer alması, bölgenin Phryg kültürleriyle olan bağımlı ve Gordiouteikhos adının da bu bağla ilişkisini güçlendirmektedir.

Akropoltepe Höyüğü ve Aphrodite Tapınağı

Dandalaz Vadisi'nin merkezinde yer alan Aphrodisias'ta yapılan sistematik arkeolojik kazılar MÖ. 1. binyılın ilk yarısında yörede belirgin bir Lydia kültür etkisi olduğunu gözler önüne koyar (Erim, 1986, s. 28; Mierse, 1986, s. 413-424). Aphrodisias ören yeri içinde yer alan Akropoltepe Höyüğü'nde yapılan kazılardan ele edilen Lydia seramiği yanında Dandalaz Vadisi çevresinde tespit edilen tümülüsler (Ratte & de Stabler, 2012, s. 22-23) de yöredeki belirgin Lydia kültür etkisinin izleri olabilir. Tüm bu verilerin bölgenin Lydia Krallığı hakimiyetine girmesinin sonucunda şekillendiği düşünülmektedir (Erim, 1986, s. 28). Bu dönemde kendini gösteren Lydia kültür etkisinin MÖ. 1. Binyılın ikinci yarısında bile halen sürdüğünü düşündürecek izler, Dandalaz Vadisi'nin kuzeydoğusunda yer alan Kuyucak'a bağlı Bucak Mahallesi'nde kazısı yapılan bir tümülüste tespit edilmiştir (Doğan, 2012, s. 91- 102).

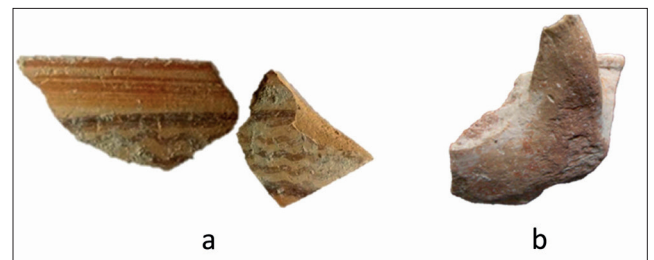
Arkaik Dönem'de Dandalaz Vadisi ve özellikle Aphrodisias'ta görülen siyasi ve kültürel Lydia etkisi, yine bu dönemde önemli bir dönüşüm yaşadığı anlaşılan Aphrodisias'taki Aphrodite inancının şekillenmesinde de etkili olmuş olmalıdır. Lydia Bölgesi'nde en azından MÖ. 2. binyıldan beri kök salan Ana Tanrıça inancının (Rolle, 2004, s. 198; Doğan, 2007, s. 163) Aphrodisias'ta adına tapınak oluşturulan Aphrodite inancının özgün bir kimlik kazanmasına katkı sağlamış olabilir. Aphrodisias'taki Aphrodite Tapınağı'nın olduğu yerde kurulduğu bilinen en erken yapı, bölgede Lydia hakimiyetinin olduğu MÖ. 76. yüzyıldır. Bu yapının da Ana Tanrıça kültüne adanmış bir kutsal mekân olduğu kabul edilir (Çapar, 1979, s. 195, 199; Berndt Ersöz, 2014; Doğan, 2016, s. 101). Tam bu noktada MÖ. 6-5. yüzyılda yaşamış olan Lampsakoslu Kharon'un "*Lydialılar ve Frigyalılar Aphrodite'ye Kybele derler*" şeklindeki ifadesi önem kazanır. MÖ. 7/6. yüzyıllarda Ege'nin Olympos panteonunun dayatması ile Aphrodite kültürünü kabul eden Aphrodisiaslıların Lydialar'ın etkisi ile bu kültü Ana Tanrıça inancıyla harmanlamış olma olasılığı son derece güçlüdür. Nitekim pagan çağların sonuna kadar Aphrodisias'ta işlenen Aphrodite kült heykellerinin tümünde Ana Tanrıça inancından izler açık şekilde görülebilmektedir.

Dandalaz Barajı Gölet Alanı

Dandalaz Vadisi'nin neredeyse iki ucunda yer alan Aphrodisias ile Antiokheia Ad Menadrum antik kentlerinin tam ortasında yer alan Karacasu Barajı'nın gölet alanı içinde 2017 yılı içinde yürütülen kurtarma kazılarında Geç Tunç Çağı ya da Erken Demir Çağı'na tarihlenebilecek nitelikte az sayıda bulguya rastlanılmıştır. Aphrodisias ya da Antiokheia Ad Menadrum'un Roma Dönemi *chorası*'nda yer alan büyük bir ışık mahallesinin ortaya çıkarıldığı kurtarma kazıları sırasında devetüyü hamurlu, aynı renk astar üzerine kahverengi dalga bezemeli kâse parçaları ve ağız kenarını aşan sepet kulplu keramik parçası bu alanda ya da yakın çevresinde bugüne ulaşamamış olan bir MÖ. 2. binyıl sonu ya da MÖ. erken I. binyıl veri alanı olabileceğini düşündürmektedir. (Fig. 7)

Figür 7

Dandalaz Barajı Gölet Alanında Bulunan Geç Tunç Çağı-MÖ. Erken I. Binyıl Seramiği / Late Bronze Age/Early 1st Millenium BC. Ceramics Found in the Dandalaz Dam Pond Area

Seramiklerde görülen devetüyü rengi hamur ve astar ile kahverengi tonlarında boya bezeme Ege'nin iki yakasında görülen Geç Tunç Çağı seramiklerini hatırlatır.

Örneğin Dandalaz'da bulunan örneklerde görülen boya bezeme Burdur Müzesi'nde saklanan Geç Tunç Çağı örneklerine yakın olmakla birlikte (Kaşka, 2020, s. 216, Kat. 1-2, 7,8), Çine Tepecik Höyük kazılarında bulunan kâseye çok daha yakındır. Tepecik Höyük'te GH IIIC orta evreye tarihlenen geniş kâse hem hamur, astar ve bezeme rengi tonları ile hem de dudak altında çoklu dalga çizgi dizisi bezeği ile Dandalaz Barajı gölet alanı buluntularına çok daha yakındır (Günel, 2010, s. 85, fig. 13). Nitekim Dandalaz Barajı buluntusu olan iki örnekte olduğu gibi, birkaç sıra halindeki dalga çizgi motifinin yatay çizgi frizi içinde uygulanması Geç Hellas IIIC seramiklerinde izlenebilmektedir (Günel, 2010, s. 85, fig. 13; Vaessen, 2016, fig. 4.4)¹.

Öte yandan Dandalas seramiklerinde görülen bezeme stili ile hamur, astar ve bezek renkleri hem Anadolu hem de Ege'nin MÖ. Erken I. binyıl kültürlerinden izler taşımaktadır.

Tıpkı Geç Hellas IIIC seramiklerinde olduğu gibi birkaç sıra halindeki dalga çizgi motifinin yatay çizgi frizinin içinde uygulandığı seramik bezeme stiline MÖ. 7-6. yüzyıllara tarihlenen Orta ve Geç Geometrik seramikler ile Proto-Attik seramiklerde de rastlamak mümkündür (Charalambidou ve ark. 2020, s. 208, fig. 18; Vlachou, 2020, s. 336, fig. 12; Ramage, 2018, 236, fig. 7; Arslan & Kızıl, 2007, Cat. 4, fig. 8).

MÖ. 8. yüzyıldan itibaren Doğu Phryg kültür sahasında yoğun olarak kendini gösteren (Mellart, 1955, s. 120, figs. 42, 48, 71, 94, 103; Pamuk, 2021, s. 104, Lev. 97a; Özkaya, 1992, s. 42 Lev. 25c) devetüyü renk astar üzerine siyah/kahverengi boya (black/brown on buff) ile dalga çizgi süslemeleri yapılmış Phryg seramikleri Dandalaz örneklerini hatırlatmaktadır. Bunun yanında parçaların hamur ve astar özellikleri başta Lydia ve Phrygia'da MÖ. 8-7. yüzyıllarda üretilen beyaz astarlı iki renkli (White Bichrome) seramikler (Gürtekin Demir, 2002, s. 120, fig. 9; Gürtekin Demir, 2014, s. 233, 234) olmak üzere Batı Anadolu Geometrik ve Arkaik Dönem çanak çömleğinde (Cahill, 2010, Kat. No: 33, 81.; Gider Büyüközer, 2014, s. 117, fig. 8, 12.) görülen özellikleri hatırlatmaktadır.

Bol ve iri taşçık katkılı, devetüyü hamurlu, ağzı aşan sepet kulp formu örnek ise Batı Anadolu'da MÖ. 2. Binyıldan bilinen bir formu hatırlatır (Abay & Dedeoğlu, 2007, s. 281, fig. 9; Abay, 2011, fig. 17. 1,2; Dedeoğlu ve ark., 2014, Çiz. 6; Pavuk & Horejs, 2018, fig. 3.3).

Dandalaz Barajı gölet alanında yapılan kazılar sırasında, konteks dışı bulgusu olarak ele geçen çoklu dalga çizgi süslemeli iki örnek ile sepet kulplu kap parçası genel özellikleri açısından değerlendirildiğinde Geç Tunç Çağı ile MÖ. 1. binyılın ilk yarısını içine alan bir zaman dilimine tarihlenebileceği anlaşılmaktadır.

Hellenistik-Geç Roma Dönemleri arasında kullanıldığı tespit edilen Dandalaz Barajı gölet alanından bulunan Geç Tunç-Demir Çağı seramiklerinin nasıl bir kontekstin parçası olduğunu bu aşamada söylemek ne yazık ki mümkün değildir. Dandalaz Barajı gölet alanında yapılan kazılarda sözü edilen seramiklerin bulunduğu Tepe Sektörü'nde bir konutun taban seviyesi altında ortaya çıkarılan, baş kısmı eksik at iskeleti bu alanda, Geç Roma Dönemi çiftlik konutunun inşası sırasında tahrip edilmiş bir tümülüs olabileceğini düşündürmekte, dolayısıyla da bu seramiklerin de aynı tümülüs uygulamasından kalan parçalar olabileceği akla gelmektedir. Ancak ne yazık ki bu alanda bir tümülüs olabileceği düşüncesini destekleyecek yeterli bilgiye sahip olmadığımız dikkatlerden kaçmamalıdır.

Ali Bilgin Tepesi Yerleşimi

Dandalaz Vadisi'nin kuzeyinde yer alan Kuyucak ilçesine bağlı Horsunlu mahallesinin kuzeyinde yer alan Ali Bilgin Tepesi, yüzeyde görülebilen herhangi bir mimari kalıntı olmamasına rağmen yüzeyden ve kaçak kazı çukurlarının kesitlerinden elde edilen az sayıdaki seramiğin kanıtladığı üzere son derece önemli bir yerleşime ev sahipliği yapmaktadır. Yaklaşık 100 x 50 m ölçülerindeki bir sırt üzerinde yer alan yerleşim, İlmelik ve İğdecik dereleri ile sınırlandırılır. Tepe, güneyindeki Büyük Menderes Ovası'na hâkim bir noktadadır. (Fig. 8).

Tahkimatlı yerleşim özellikleri gösteren bir topografyaya sahip olan Ali Bilgin Tepesi yerleşiminin yüzeyinde tespit edilen seramik parçaları yerleşimin tarihinin MÖ. 1. binyılın ilk yarısına indiğini kanıtlar niteliktedir (Fig. 9). Bunlardan özellikle iki parça tipik özellikler sunar. Birinci seramik, az oranda taşçık katkıya sahip açık kahverengi hamurlu, kırmızı astarlı bir kabın (Skyphos?) gövde parçasıdır. Yüzeyinde siyahımsı kahverengi renk ile çizilmiş üç paralel friz çizgisi ile frizler içinde üçer sıradan oluşan iki kademe halinde yatay dalga motifi görülür (Fig. 9a). Alanda bulunan ikinci tipik seramik ise yüzeyinde kırmızı astar üzerinde siyahımsı kahverengi renk boya ile geniş yatay bant süsleme yapılmış olan parçadır (Fig. 9c). Her iki örnekte kullanılan bezeme de kırmızı üzerine siyah boyalı (Black on Red) seramik süsleme stili içinde değerlendirilebilir.

¹ LHIIC seramikleri ile krş. Gür, 2020, fig. 5a, 7b

Figür 8a, b, c

Ali Bilgin Tepesi Yerleşiminin Ovaya Hâkim Konumu ve Farklı Yönlerden Görünümü / *Dominating the Plain Location of Ali Bilgin Hill Settlement and View from Different Direction*

Kırmızı üzerine siyah boya bezeme geleneği Doğu Akdeniz, Anadolu ve Yunanistan gibi geniş bir coğrafyada MÖ. 8-6. yüzyıllar arasında hem ithal hem de yerel üretim örnekleri ile oldukça yaygındır (Mellaart, 1955, s. 123; Greenewalt, 1973, s. 114; Gürtekin Demir, 2011, s. 359). Hatta A. Ramage bu üslubun Sardes'teki HoB sektöründeki kazı buluntuları ile MÖ. 9. yüzyıla kadar indirilebileceğini

önermektedir (Ramage, 1994a, s. 164, 170, pl. 14.4.2). Form repertuarı ve süsleme unsurları itibarıyla bölgesel farklılıklar gösteren (Schreiber, 2003, s. 307-308) kırmızı üzerine siyah boya bezemeli seramiklerin tanımlanması bu özelliği nedeniyle her zaman kolay olmamaktadır. Buna rağmen G. Gürtekin Demir bu grubu süsleme unsurlarına göre iki gruba ayırarak, ağırlıklı olarak geometrik motif işlenen örnekleri MÖ 8-7. yüzyıla, çizgisel stilin ağırlıklı olduğu kompozisyonlara sahip örnekleri ise MÖ 7-6. yüzyıl arasına tarihlemektedir (Gürtekin Demir, 2011, s. 368- 367).

İki sıra bant bezeme arasında üç sıradan oluşan iki kademe halinde yatay dalga motifi Kuzey Arkadia'daki Lousoi'de bulunan bir krater ya da thymiaterion parçasında (Charalambidou ve ark., 2020, s. 208, fig. 18), Sparta'daki Amyklaion kazılarında bir kraterde (Vlachou, 2020, s. 336, fig. 12), Korint'ten Geç Geometrik Dönem kotylenin ağız kenarında (Cook, 1997, s. 25, fig. 8b.), friz içinde olmasa da çoklu dalga çizgi dizisi şeklinde Atina Agorası'nda bulunan erken Proto-Attik kapların yüzeyinde (Brann, 1962, s. 79, Pl. 26 no: 422, 425), çok uçlu fırça kullanılarak dalga çizgi motifi yapılan Lydia seramiklerinde (Ramage, 2018, s. 236, fig. 7), Beçin Kalesi'nde kazısı yapılan Geç Geometrik Dönem mezarında bulunan 2540 envanter numaralı Amphoriskos yüzeyinde (Arslan & Kızıl, 2007, s. 83-93) karşılaştırılabilir. Öte yandan Batı Anadolu'daki Bademgediği Kalesi'nin Geç Geometrik Dönem tabakalarında bulunan skyphoslarda da friz içinde çoklu dalga çizgi motifi bazen yatay bazen de dikey hatlar halinde karşımıza çıkar (Atila, 2022, s. 296, 297, fig. 3, no: 33). Çoklu dalga çizgi süsleme, Lydia kırmızı üzeri siyah boya süslemeli kapların erken örneklerinde de ana bezeme unsurları arasında yer alır (Gürtekin Demir, 2011, s. 363, fig. 1). Lydia örneklerinde çoklu dalga çizgi süslemeleri genellikle friz bantları arasında dikey yönde uzanmakla beraber kullanılan astar ve bezeme renkleri Ali Bilgin Tepesi buluntusu örneklerle uyumludur.²

Phryg seramik bezemelerinde yakın aralıklar halinde, çok çizgili kümeler olarak oluşturulmuş dalga çizgi motifleri yaygın olmakla birlikte (Pamuk, 2021, s. 90, Lev. 16g, 19e) M. Mellart'ın (1955) 1955 yılında yayımladığı güney Anadolu'daki Phryg etkili Demir Çağı seramikleri arasında, kırmızı astar üzerine siyah boya bezemeli kaplarda dalga çizgi süslemeye rastlanmadığına dikkat çekmesi önemlidir (s. 118). Nitekim G. Schaus (1992), Gordion buluntusu boya bezemeli seramikleri incelediği çalışmasında siyah renk boya bezemeli çoklu yatay dalga çizgi motifi içeren bir parçayı Batı Anadolu örnekleriyle açıklamaktadır (s. 166, fig. 3 no. 39)

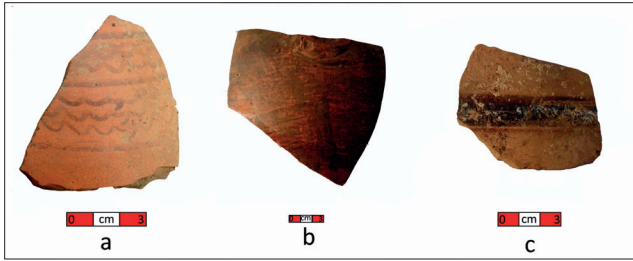
2 Karş. Çokay Kepçe, 2009, s. 36, fig. 27, 52, 57, 63-66.

Öte yandan benzer süsleme ögesi MÖ. 2. bin yıl Anadolu seramiklerinde de görülmekle beraber (Ünlü, 2022, s. 152, 153, fig. 4, 5; Dedeoğlu & Konakçı, 2015, fig. 9.3), hem hamur özellikleri hem de dekorasyonda kullanılan renkleri Ali Bilgin Tepesi'nde bulunan dalga çizgi süslemeli parçayı ayrı değerlendirmeyi zorunlu kılar.

Yüzey buluntuları arasında yer alan, kırmızı zemin üzerine düzensiz fırça darbeleriyle yapılmış kırmızımsı siyah astarlı bir diğer parça (Fig. 9b) analogik karşılaştırma açısından zor tanımlanabilecek bir seramiktir. Parçanın bir kabın gövde parçası olması ve profil vermemesi tarihlendirmedeki zorluğu artırmaktadır. Parça, astarda kullanılan renk tonları ile olmasa da astarın uygulama biçimi açısından benzemesi ile Leodikeia'nın erken dönem yerleşim alanını oluşturan Osopos Tepesi'nden bir örneğe yakındır (Semiz & Konakçı, 2018, s. 62, 63, şek. 5). Bu paralellik söz konusu seramiğin İç Batı Anadolu yerel boya bezemeli kap geleneğinin bir parçası olabileceğini düşündürse de aynı zamanda astarda kullanılan renk ve teknik özellikleri ile Lydia kültürünün damarlı boyama ya da mermer taklidi süsleme üslubunu da hatırlatır (Cahill, 2010, Kat. No: 72, 73, 75; Erön & Çakan, 2021, s. 5 ve ark.; Gürtekin Demir ve ark., 2022, fig. 6, 8). Bu özellikleri itibarıyla söz konusu kap parçasının Ali Bilgin Tepesi'ndeki yerleşimin MÖ. geç 2. bin- MÖ. erken 1. bin yıllardaki kullanımına işaret ettiği kesindir.³

Figür 9

Ali Bilgin Tepesi Yüzey Seramiği / *Surface Ceramics from Ali Bilgin Tepesi Settlement*

Çamdibi Gavurpazarı Yerleşimi

Dandalaz Vadisi'nin Büyük Menderes Havzası'na açılan kuzey ucunda, ova üzerindeki büyük bir yükselti üzerinde yayılan Menderes Antiokheiası (Antiokhenia Ad Meandrum) kentinin antik kaynaklarda sözü edilen erken evresi ile ilişkilendirilebilecek bazı verilen kentin ortalama 10 kilometre yarıçapındaki alanda tespit edilen iki yerleşimde kendini gösterir. Bunlardan biri Antiokheia'nın hemen doğu karşısında, Karıncalı Dağı'nın kuzey/kuzeybatıya bakan yamaçlarında yer alan Çamdibi Köyü sınırları içinde izi sürülebilen bir

antik yerleşimdir. Köyün kuzeybatısındaki *Gavurpazarı mevkisinde*, sık çam ağaçlarından oluşan orman arazisi içinde yer alan kalıntılar, orman yangın yolu ile iki alana bölünmüş durumdadır. Yolum bir bölümünü tahrip ettiği kalıntılar arasında görülen kaba işlenmiş, kyklopik bloklardan yapılmış duvar kalıntıları eski bir yol ya da tarım terasının sınırı olabilir. Yaklaşık 10 metre uzunluğunda iki sıra halinde bugüne ulaşabilmiş olan duvar, kesin tarihlendirme yapılabilecek nitelikte karakteristik bir özellik sergilemez.

Çamdibi Gavurpazarı Mevkisi'ndeki duvarın örgüsünde kullanılan, kaba yonu ya da işlenmemiş polygonal nitelikli taş malzeme ve bu malzemenin dizilimi Karia Bölgesi'nde çok sayıda örnekle bilinen kırsal yerleşim mekân, tahkimat ve teras duvarı mimarisi ile paralellik sergilemektedir (Benter, 2010; Demirciler, 2014, pl. 12, 16, 26, 34, 35, 57, 73; Oğuz Kırca, 2013, s. 187, Plate 1.3.8A; Oğuz Kırca, 2014, fig. 2; Oğuz Kırca, 2015, fig. 5A; Doğan, 2017a; Çörtük & Gümüş, 2019, s. 41, 42, fig. 10, Meriç, 2022, fig. 18, 21). Destekleyici bulgu olmaksızın tarihlendirmesi zor olan bu tip duvarlar için Batı Anadolu'da Geç Tunç Çağı'ndan Hellenistik Dönem içlerine kadar geniş bir dönem önerilebilmektedir (Demirciler, 2014, s. 77; Oğuz Kırca, 2015, s. 131, 137; Doğan, 2017a, s. 85; Meriç, 2022, s. 27).

Başka verilerle desteklenmedikçe kesin bir dille Hellenistik Dönem öncesine tarihlenemeyecek olsa da tahribata açık bir alanda yer alan Çamdibi, Gavurpazarı mevkisindeki polygonal duvarının literatürde tartışmaya açılması önemlidir. Duvarın, analogik benzerlikten yola çıkılarak Hellenistik Dönem'den erken bir evreye tarihlenebileceği düşüncesi Plinius'un⁴, Antiokheia'nın eski yerleşimi olarak anlattığı *Seminethos* ve *Kranous* isimli eski yerleşimlerden birinin bu alana lokalize edilebileceği önerisini öne çıkaracaktır.

Figür 10

Çamdibi, Gavurpazarı Polygonal Duvar / *Polygonal Wall of Çamdibi, Gavurpazarı*

3 Dandalaz Barajı Gölet Alanı ve Ali Bilgin Tepesi yerleşiminden bulunan yüzey seramiklerinin tarihlendirme önerileri konusunda fikirlerini benimle paylaşarak yayın desteği de sunan Prof. Dr. Gül Gürtekin Demir, Prof. Aygün Ekin Meriç, Prof. Erim Konakçı ve Doç Dr. Barış Gür'e teşekkür ederim.

4 Akt. Dinç, 2011, s. 113.

Yazır Köyü Gavurpazarı Kutsal Yerleşimi

Dandalaz Vadisi ve yakın çevresinde MÖ. 1. binyılın ilk yarısının sonları ile ikinci yarısının başlarına tarihlenebilecek bir yerleşim ise vadinin orta kesiminin güneybatısındaki Yazır Köyü sınırları içinde yer alır. Karacasu ilçesine bağlı Yazır köyünün hemen gerisinde yükselen Karıncalı Dağı'nın vadiye bakan eteklerinde yer alan ve halk arasında Gavur Pazarı olarak bilinen yüksek tepenin en üst noktası ile özellikle güney, doğu ve batı eteklerinde yayılan yerleşim taş örgülü bir tahkimatla çevrilidir. Yerleşimin yayıldığı sırtın kuzey, güney ve batı yamaçlarında dikdörtgen prizma formlu, düzgün kesilmiş bloklar ile yapılmış olan surun izleri kısmen de olsa takip edilebilir. Özellikle güney yamaçta daha belirgin olan surların yer yer dörtgen planlı kulelerle desteklendiği görülür (Fig. 11a).

Yerleşimin güney ve batı eteklerinde, küçük ölçekli taş ocakları ve dörtgen planlı bazı mekân kalıntıları izlenir. Tepenin güneybatı eteğindeki düzlükte ise taş örgü ile inşa edilmiş bir sarnıç yer almaktadır (Fig. 11a).

Yerleşimin yer aldığı sırtın en üst noktasında anıtsal bir yapı yer alır. Düzgün kesilmiş, rektagonal biçimli yerel andezit malzeme ile kuru örgü duvar tekniğinde

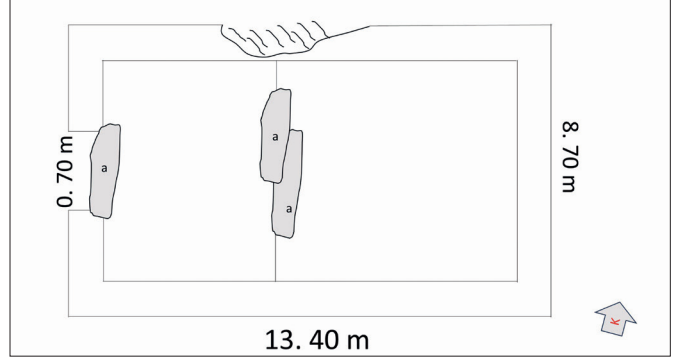
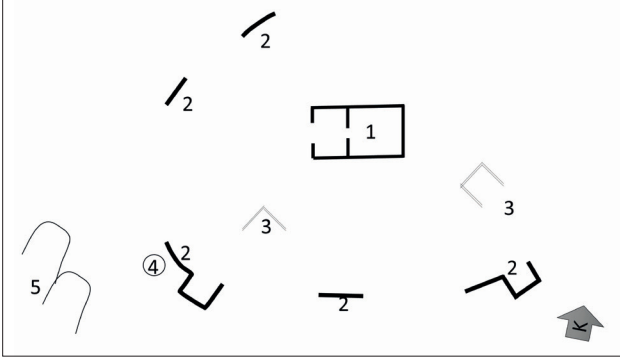
inşa edilmiş olan yapı 13.40 x 8.70 m ölçülerinde, dikdörtgen planlıdır. Doğu-batı yönlü olan yapının girişi batı cephededir. Yapının çevre duvarları bosajlı olup üst örtüyü düzgün kesilmiş bloklar oluşturmaktadır. Yüzeyde görülebilen izlerden yapının batıya bakan ön cephesindeki sundurma ve daha büyük planlı bir ana odadan oluştuğu anlaşılmaktadır. Prostýlos plana yakın düzenlemesi ve mimari detayları bir tapınağı ya da tapınak planlı bir heroonu hatırlatır. (Fig. 11b, c, d)

Aphrodisias'a ve vadiye hâkim bir noktada yer alan yerleşimin konumu ile en tepe noktasında yer alan anıtsal nitelikli yapısı ile bu yerleşim bir kutsal alan olabilir.

Yüzeyde yerleşimi tarihleyebilecek bulguya rastlanılmamıştır. Ancak yerleşimin topografik özellikleri ile planı ve en yüksek noktada yer alan anıtsal yapının taş işçiliği bölgedeki Antik Dönem mimarisine yabancı değildir. Hyllaryma'nın Arkaik Dönem yerleşiminin yer aldığı Asarcıktepe'deki tahkimat duvarları taş işçiliğinin tipolojisi açısından yakın benzerlik sergiler (Debourd & Varinlioğlu, 2018, s. 185, 188, ph. 52). Örneğin bunlardan Bodrum Yarımadası'nda Syangela antik kenti olarak önerilen Kaplandağ yerleşimi ile burada yer

Figür 11

(a)Yazır Gavurtepe Yerleşim Krokisi (1- Tapınak (?), 2- Tahkimat Duvarları, 3- Mekân Kalıntıları, 4- Sarnıç, 5- Antik Taş Ocakları) (b) Tapınağın plan krokisi (1- Korunmuş Tavan Blokları), (c) Tapınağın güneybatı köşesi (d)Tapınağın girişi / (a)Sketch of the Settlement of Yazır Gavurtepe (1- Temple(?), 2- Fortification, 3) Remains of Boulding, 4- Cistern, 5- Ancient Quarries), (b) Plan Sketch of Temple, (c) South-West Corner of Temple (d) Entrance of Temple

alan tapınak hem planı hem taş işçiliği ile Yazır'daki yerleşime yakındır (Baran, 2010, s. 83, 102, 144, Lev. 136/2,3). Önemli birer diğer Leleg kenti olan Alazeytin, hem bir tepeyi çevreleyen tahkimatlı yerleşim tipolojisi hem de kent merkezinde yer alan tapınak yapısının ana mimari özellikleri açısından (Diler, 2019, 517, fig. 24, 40), Pedesa ise tahkimat duvarlarının duvar işçiliği ve dörtgen kulelerle desteklenen planı itibarıyla (Diler ve ark., 2021, Res. 17, 18.) Yazır yerleşimine yakın özellikler sunmaktadır. Bu anlamda Yazır yerleşiminin hem tahkimattaki hem tepedeki anıtsal yapının genel mimari özellikleri dikkate alınarak, yerleşimin Arkaik Dönem sonu ile Klasik dönem içinde bir evreye tarihlenmesi mümkündür.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Antik Çağ sürecinde başta Aphrodisias ve Antiokheia olmak üzere içinde ve yakın çevresinde Brioula, Plarasa, Apollonia Salbake gibi birçok önemli yerleşime ev sahipliği yapmış olan Dandalaz Vadisi'nin Antik Çağ'ın erken evresinde yani MÖ. 1. binyılın ilk yarısında kültürel bir birikimi olması da şaşırtıcı değildir. Vadi coğrafya açısından üç kültürün, Karia, Lydia ve Phrygia kültürlerinin geçiş noktasına oldukça yakındır. Bu üç antik bölge kültürünün de MÖ. 1. binyılın ilk yarısında oluşturduğu yüksek uygarlık dikkate alındığında Dandalaz Vadisi ve yakın çevresinin bu kültürlerle bağlantısı olması kaçınılmazdır.

Çataloluk Kale Yerleşiminin plan şeması ve mimaride kullanılan taş işçiliği ile Görle Kanyon Üstü Yığmalarının tipolojik açıdan Balkan coğrafyasına kadar uzanan benzerlik arz etmesi dikkate değer bir husustur. Balkan coğrafyasından Batı Anadolu içlerine kadar uzanan Erken Demir Çağı göçlerine rağmen⁵ bu benzerliğin etnolojik bir birliğe işaret ettiğini söylemek kuşkusuz ki zordur. Ama söz konusu kültürel yakınlık MÖ. 1. binyılda geniş bir alana yayılan bir inşa tekniği ve gömme geleneğinin izleri olarak değerlendirmeye açıktır.

Aynı şekilde hem Yazır Köyü Gavurpazarı mevkinde yer alan kale tipi kutsal yerleşimin de mimari özellikler açısından kıyı Karia'daki Leleg yapıları ile benzerlikler göstermesi tek başına bir etnolojik birlik önermesi için yeterli değildir. Ancak antik kaynaklarda Dandalaz Vadisi'nde bir Leleg etno-kimliğinden söz ediliyor olması bulguların özenle incelenmesini de zorunlu kılmaktadır.

Dandalaz Vadisi'nin coğrafi olarak Ege kıyıları ile İç Batı Anadolu kültürleri arasında yer alan bir geçiş noktasında yer alması, bu iki coğrafyayı birbirine bağlayan doğal yol hatlarından birini oluşturması

kültürel ilişkiler açısından önemlidir. Bu durum bölgede bir yanıyla Ege kültürleriyle paralellik gösteren materyal kültürün bir yanıyla da İç Batı Anadolu ve hatta Orta Anadolu/Phryg kültür coğrafyasına da açık olmasına neden olmuştur. Son derece kısıtlı olanaklarla ve kısa süreli alan araştırmalarıyla derlenen az sayıdaki yüzey buluntuları bile Dandalaz Vadisi'nin Phryg, Lydia ve Leleg kültürleriyle iletişim halinde olduğunu ipuçlarını vermektedir.

Öte yandan metinde ortaya konulan bulgular üzerinde söz konusu Phryg, Lydia ve Leleg etnisitesinin bölgedeki varlığına dönük bir çıkarım yapmak haliyle mümkün olmayacaktır. Bulgular, önemli bir ticaret yolu üzerinde olan Dandalaz Vadisi'nde, çevresel kültürlerden etkilenecek oluşan bazı yerleşim modellerinin ya da ticari iletişim sonucu böylece gelen seramiklerin varlığından söz edilebileceğini anlatır niteliktedir.

Büyük Menderes orta havzasının bir bölümünü oluşturan Dandalaz Vadisi'ndeki bulgular İç Batı Anadolu Geç Tunç ve Demir Çağı arkeolojisine katkı sağlamaktadır. Bulguların, yörede eksik olan bu dönem araştırmaları için anahtar görevi görmesi ve bu yöndeki çalışmaların önünü açması umut edilmektedir.

Büyük Menderes Havzası'na hâkim bir noktayı kontrol eden Ali Bilgin Tepesi, sistemli bir arkeolojik kazı yapıldığında son derece önemli veriler sunacağı anlaşılan, çok katmanlı kültüre sahip bir sitadeldir. Burada yapılacak kazılar İç Batı Anadolu Geç Tunç ve Demir Çağı'nın anlaşılması, kültürel bağlantılarının açıklanması açısından önemli sonuçlar yaratacaktır.

Arkeolojik araştırma eksikliği ve özellikle Aphrodisias gibi önemli bir Roma kentinin kazılarına yoğunlaştırılan dikkat bölgedeki erken dönem kültürlerinin tanımlanmasını geri planda bırakmıştır. Tespit edilen bulgular Dandalaz Vadisi ve yakın çevresinde MÖ. 2. binyıl sonu ile MÖ. erken 1. Binyıl kültürlerine yoğunlaşan araştırmaların son derece gerekli olduğunu göstermektedir.

5 Bkz: Doğan, 2023, s. 407.

KAYNAKÇA

- Abay, E. & Dedeoğlu F. (2007) 2005 yılı Çivril Ovası yüzey araştırması. F. Bayram & B. Koral (Ed.), *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 1* (s. 277-293) içinde. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını.
- Abay, E. (2011), Preliminary Report on the Survey Project of Çivril, Baklan and Çal Plains in the Upper Meander Basin, Southwest Anatolia. *ANES* 48, 1-87.
- Alexopoulou, G. Z. (2020), Traced via their Gifts. Cults in the Ancient Region of Kalavryta, as Suggested by Votive Offerings. M. Kerschner (Ed.), *Interpreting the Pottery Record from Geometric and Archaic Sanctuaries in the Northwestern Peloponnese Proceedings of the International Online Symposium* (s. 159-187) içinde. ARETE Publikationen des Österreichischen Archäologischen Instituts in Athen. Band 3.
- Arslan, N. & Kızıl, A. (2007). A Late Geometric Carian Grave From Beçin. *Anatolia Antiqua* XV, 83-93.
- Atila, C. (2022). Late Geometric- Subgeometric Pined Ware from Bademgediği Tepe. R. Meriç (Ed.), *Metropolis Ionia IV, Bademgediği Tepe (Puranda)* (s. 293-304) içinde. Homer Kitabevi.
- Aybek, S., Gülbay, O., Kılıç, M., Arslan, B., Balım, Y. & Canseven. U. (2017), 2016 Yılı Metropolis Çevresi Yüzey Araştırması. C. Keskin (Ed), *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 2* (ss. 303-318) içinde. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını
- Baran, A. (2010). *Hekatomnidler Öncesinde Karia Mimarisi*. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.
- Bean, G. E. & Cook, J. M. (1955). The Halicarnassus Peninsula. *British School of Athens* 50, 85-169.
- Bean, G. E. & Cook, J. M. (1957). The Carian Coast III. *British School of Athens* 52, 58-146.
- Benter, M. (2010). Hydas; Bozburun Yarımadasında müstahkem bir yerleşim yeri. *Belleten* 74(271), 659-672.
- Berndt Ersöz, S. (2014), The triad from Ephesos: The Mother Goddess and her two companions. L. Karlsson, S. Carlsson & J. B. Kullberg (Ed.), *Labrys: Studies presented to Pontus Hellström* (s. 415-425) içinde. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations 35.
- Bingöl, E. (1976). Batı Anadolu'nun Jeoteknik Evrimi. *Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi* 86, 14-34.
- Bozhinova, E. (2012). Thrace Between East and West: The Early Iron Age Cultures in Thrace. A. Çilingiroğlu & A. Sagona (Ed.), *Anatolian Iron Ages 7 The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne* (s. 51-72) içinde. Edirne. 19-24 April 2010, Peeters.
- Brann, E. T. H. (1962). Late Geometric and Protoattic Pottery: Mid 8th to Late 7th Century B.C. *The Athenian Agora* 8, iii-v, vii-xi, xiii-xiv, 1-134.
- Cahill, N. (Ed), (2010). *Lydia'lılar ve dünyaları-Lydians and their world*. Yapı Kredi Yayınları.
- Calvert, F. (1861). Contributions to the Ancient Geography of the Troad. On the Site and Remains of Larisa. *The Archaeological Journal* 18(1), 253-255.
- Calvert, F. (1864). Contributions towards the Ancient Geography of the Troad. On the Site and Remains of Gergithe. *The Archaeological Journal*, 24(1), 48-53.
- Calvert, F. (1865). Contributions to the Ancient geography of the troad. On the site and remains of Cebrene. *The Archaeological Journal* 22/1, 51 -57.
- Chapman, J., Magyari, E. & Gaydarska, B. (2009). Contrasting Subsistence Strategies in The Early Iron Age? – New Results From The Alföld Plain, Hungary, and the Thracian Plain, Bulgaria. *Oxford Journal of Archaeology* 28(2), 155-187.
- Chaput, E. (1947). *Türkiye'de jeolojik ve jeomorfojenik tetkik seyahatları* (A. Tanoğlu, Çev.). İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Charalambidou, X., Ladstätter, G. & Voss, N. (2020). Lousoi During The Geometric And Archaic Periods in Context: The Artemis Sanctuary And The Early Settlement An Introduction. M. Kerschner (Ed.), *Interpreting the Pottery Record from geometric and Archaic Sanctuaries in the Northwestern Peloponnese proceedings of the International online symposium* (s. 187-221) içinde. Budapest November 5-6, ARETE Publikationen des Österreichischen Archäologischen Instituts in Athen, Band 3.
- Cook, J. M. (1973). *The troad: An archaeological and topographical study*. Oxford University Press.
- Cook, J. M. (1988). Cities in and around the troad. *The Annual of the British School at Athens* 83, 7-19.
- Cook, R. M. (1997). *Greek Pottery*. Routledge.
- Çapar, Ö. (1979). Anadolu'da Kybele Tapınımı. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXIX/1-4, 191-210.
- Çimen, L. (2004), *Halikarnassos Yarımadası şehir surları* [Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi].
- Çokay Kepçe, S. (2009), The Pottery from Burdur Uylupınar Necropolis. *Adalya* XII, 29-76.
- Çörtük, U. (2010), Kuzey Karia Akçay (Harpasos) Vadisi Savunma Mimarisi- II. C. Özgün (Ed), *Bozdoğan, Cilt I* (s. 92-104) içinde. Bozdoğan Belediyesi Kültür Yayını.
- Çörtük, U. (2021), Harpasos (Akçay) Vadisi'nin tarihsel süreci üzerine notlar. S. Akkurnaz & Y. Çorbacı (Ed.), *Nazilli ve Çevresinin Arkeolojik Zenginlikler* (s. 55-73) içinde. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Çörtük, U. & Gümüş, Ş. (2019). Pisye-Pladasa Koinonu Yüzey Araştırması – 2018. C. Keskin (Ed.), 37. *Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 3* (s. 479-501) içinde. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını.
- Darkot, B. & Tuncel, M. (1995). *Ege bölgesi coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Debord, P. & Varinlioğlu, E. (2018). *Hyllarima de Carie : état de la question*. Ausonius.
- Dedeoğlu F., Konakçı E. & Çarkı M. (2014). Yukarı Menderes Havzası Dağlık Kesim Yüzey Araştırması Projesi 2012 Yılı Çalışmaları. A. Özme (Ed.), 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 2* (s. 367-376) içinde. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını
- Dedeoğlu, F. & Konakçı, E. (2015). Local painted pottery tradition from Inland southwest Anatolia and its contribution to second millennium B.C. chronology. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 15(2), 191-214.
- Demirciler, V. (2014). Agricultural Terraces and Farmsteads of Bozburun Peninsula in Antiquity [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- Diler, A. (1996). İç Karia Yüzey Araştırmaları 1994. XIII *Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt. II* (s. 315-333) içinde. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını.
- Diler, A. (2003). Damlıboğaz/Hydai ve Leleg Yarımadası Araştırmaları 2001, K. Olşen, F. Bayram, A. Özme, N. Güder & İ. Gençtürk (Ed.). 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt II* (s. 11-22) içinde. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını.
- Diler, A. (2004). Bodrum Yarımadası Leleg yerleşimleri, Mylasa/Damlı boğaz ve çevresi yüzey araştırması-2002. K. Olşen, F. Bayram, A. Özme & N. Ülgen (Ed.). 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt II* (s. 143-154) içinde. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını.
- Diler, A. (2008). Bodrum Yarımadası Leleg Yerleşimleri, Pedasa, Mylasa, Damlıboğaz (Hydai), Kedrai (Sedir Adası), Kissebükü (Anastasiapolis) ve Mobolla Kalesi Yüzey Araştırmaları 2004-2005, F. Bayram & B. Koral (Ed.), XXIV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt II* (s. 479-500) içinde. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını.
- Diler, A. (2015). Agricultural Land Use in Lelegian Termara: Change in Settlement Model Change in Agricultural Landscape. A. Diler, K. Şenol & Ü. Aydınoglu (Ed.). *Olive oil and wine production in eastern mediterranean during antiquity international symposium Urla-İzmir-Türkiye* (s. 1-30) içinde. Ege Üniversitesi Yayınları
- Diler, A. (2016). Stone Tumuli in Pedasa on the Lelegian Peninsula. Problems of Terminology and Origin. O. Henry & U. Kelp (Ed.), *Tumulus as Sema - Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC*. Topoi Berlin Studies of the Ancient World, Vol 27 (s. 455-473) içinde. Walter de Gruyter GmbH.
- Diler, A. (2019), Early Iron Age Termara (Asarlık); some notes on the Lelegian Settlements and their Impacts on Karian Identity. O. Henry & K. Konuk (Ed.). *Karia Arkhaia La Carie, des origines à la période pré-hékatomnide, İstanbul 14-16 novembre 2013* (s. 507-546) içinde. Zero Prod. Ltd.
- Diler, A., Özer, B., Çakmaklı, D. Ö. & Türkoğlu, S. (2008). Pedasa 2007. A. Özme (Ed.), 30. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt I* (s. 267-284) içinde. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını.
- Diler, A., Gümüş, Ş. & Çur, M. (2015). Bodrum Yarımadası Leleg Yerleşimleri, Adalar, Aspat (Strobilos), Kissebükü (Anastasioupolis), Damlıboğaz (Hydai), Sedir Adası (Kedrai) Yüzey Araştırmaları 2013. A. Özme (Ed.), 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt* (s. 423- 446) içinde. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını.
- Dimova, B. (2015). *A Post-Colonial view of thrace Thracian–Greek interactions from the early iron age to the early Hellenistic period* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. University of Cambridge.
- Dinç, R. (2011). Antiokheia Ad Maeandrum Yakınlarındaki Roma Köprüsü. A. Özkan & Ş. Dönmez (Ed.), *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri/Önder Bilgi'ye Armağan* (s. 111-128) içinde. Bilgin Kültür Sanat Yayınevi.
- Doğan, M. U. (2007). Spil (Manisa) Dağı'nın kuzey yüzündeki bir grup kaya anıtı. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 7, 69-78.
- Doğan, M. U. (2007a). Manisa il merkezinde keşfedilen polygonal duvarların Sipylos Magnesiası'nın erken dönemi ile ilişkisi. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 7, 79-90.
- Doğan, M. U. (2012). Lydia- Karia sınırında bir kültür varlığı: Bucak tümülüsü. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 140, 91- 102.
- Doğan, M. U. (2016). Aphrodisias'taki Aphrodite inancının Salbakos Dağı (Babadağ) ile ilişkisi. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 153, 97-108.
- Doğan, M. U. (2017). Sebasteion planının kentin ızgara planına uymamasının nedenine dair bir öneri. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 63-78.
- Doğan, M. U., Akkemik, Ü., Demirer, Ü. & Demirtaş, N. (2017). Sıraharmanlar çiftlik mezarı: Buluntuları ve özgün mimarisi ile Aphrodisias Nekropolü mezar tipolojisine yeni bir katkı. *Cedrus* 5, 301-323.
- Doğan, M. U. (2023). Doğu Trakya erken demir çağı kültürleri ve Anadolu-Balkan ilişkileri [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Doruk, S. (1989). Aphrodisias, araştırmalar-kazılar-tarihçe. *Belleten* 53, 207-208.

- Efstratiou, N. (1993). The archaeology of the Greek uplands: The early iron age site of Tsouka in the Rhodope Mountains. *Annual of the British School at Athens*, 88, 135–171.
- Ekin Meriç, A. (2013). *Metropolis Ionia III: Ana Tanrıça kutsal mağaraları*. Homer Yayınları.
- Erim, T. K. (1986). *Aphrodisias: City of Venus Aphrodite*. Facts on file publications.
- Erön, A. & Çakan, M. S. (2021). Tisna Antik Kentinde Bulunan Lydia Seramikleri Üzerine İlk Düşünceler. *Arkhaia Anatolika Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi*, 4, 1-14.
- Genière, J. (1987). Premieres Recherches sur Aphrodisias Preromaine. K. Erim & J. de la Genière (Ed.) *Aphrodisias de Carie* (s. 53-64) içinde. Colloque du Centre de Recherches Archeologiques de l'Université de Lille III.
- Gider Büyüközer, Z. (2014). Börükçü Nekropol alanından bir arkaik mezar. *TÜBA-AR*, 17, 111-128.
- Greenewalt, C. H. (1973). Ephesian ware. *California Studies in Classical Antiquity*, 6, 91-122.
- Göney, S. (1975). *Büyük Menderes bölgesi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Gümüş, Ş. (2013). *Pedesa Tümülüsleri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.
- Günel, S. (2010). Mycenaean cultural impact on the Çine (Marsyas) plain, southwest Anatolia: The evidence from Çine-Tepecik. *Anatolian Studies*, 60, 25-49.
- Gür, B. (2020). The Mycenaean Pottery In The Sadberk Hanım Museum. *Cedrus VIII*, 97-115.
- Gürtekin Demir, R. G. (2002). Lydian Painted Pottery at Daskyleion. *Anatolian Studies*, 52, 111-143.
- Gürtekin Demir, R. G. (2011). An Eastern Mediterranean Painting Convention in Western Anatolia: Lydian Black-on-Red. K. Duistermaat & I. Regulski (Ed.), *Intercultural contacts in the Ancient Mediterranean proceedings of the international conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo, 25th to 29th October 2008* (s. 359-378) içinde. Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies.
- Gürtekin Demir, R. G. (2014). Phrygian aspects of Lydian painted pottery. *American Journal of Archaeology*, 118(2), 223-239.
- Gürtekin Demir, R. G., Mommsen, H. & Kerschner, M. (2022). Regional Lydian pottery at Daskyleion: Testing stylistic classification by chemical analysis. *Anatolian Studies*, 72, 97 – 116.
- Hacımustafaoğlu, R., Doğan, M. U., Elçi, H., Yağmurlu, F. & Özkan İ. (2018). Çamlıbel mezar anıtının arkeolojik önemi ve kullanılan doğal taşların özellikleri. *Meriç Uluslararası Sosyal Ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2(5), 27-45.
- Joukowsky, M. (1985). *Prehistoric Aphrodisias: an account of excavations and artifact studies*. Brown University, Center for Old World Archaeology and Art.
- Joukowsky, M. S. (1991). Prehistoric Developments on the Acropolis (Theater Hill), R. Smith & K. Erim (eds), *Aphrodisias Papers 2* (s. 9-13) içinde. Ann Arbor, Mi.
- Kaşka, M. (2020). Burdur Arkeoloji Müzesi ithal seramik koleksiyonu. A. Mörel, G. Kaşka, H. Köker, M. Kaşka, M. Fırat & S. O. Akgönül (Ed.), *Pisidia araştırmaları II Pisidia ve yakın çevresinde üretim, ticaret ve ekonomi sempozyumu* (s. 215-242) içinde. Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları.
- Katsarou, (2020). Tracing the Identity of an Apsidal building in ancient Phelloe. M. Kerschner (Ed.), *Interpreting the pottery record from geometric and Archaic Sanctuaries in the Northwestern Peloponnese proceedings of the international online symposium* (s. 39-61) içinde. ARETE Publikationen des Österreichischen Archäologischen Instituts in Athen, Band 3.
- Kayan, İ., Öner, E., Doğan, M. & İlhan, R. (2019). Afrodisias sulak alanında paleocoğrafya araştırmaları ve jeoarkeolojik değerlendirmeler. *Ege Coğrafya Dergisi*, 28(1), 69-95.
- Körpe, R. (2010). *Akhamenid hakimiyetinde Troas bölgesi (MÖ 545- MÖ 334): Arkeolojik veriler ve antik kaynaklar ışığında tarihsel-kültürel bir değerlendirme* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi.
- Kurtuluş, İ. H. (2014). *Kırklareli'nin bilinmeyen Trak, Roma, Bizans Kaleleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kurtuluş, İ. H. (2021). *Edirne Kaleleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Lauritsen, F. M. (1986). An enigmatic early inscription from Aphrodisias. M.S. Joukowsky (Ed.), *Prehistoric Aphrodisias: An Account of the Excavations and Artifact Studies* (s. 425-426) içinde. Providence RI.
- Mokrišová, J. (2023). Who were the Lelegians? Interrogating affiliations, boundaries and difference in ancient Caria. *Anatolian Studies*, 73, 1-29.
- Magie, D. (2002). *Anadolu'da Romalılar 2* (Ö. Çapar & N. Başgelen, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- McDonalds, D. J. (1976). *Greek and Roman Coins From Aphrodisias*. British Archaeological Reports.
- Mellart, M. (1955). Iron Age pottery from Southern Anatolia, *Belleten*, XIX/74, 115-130.
- Meriç, R. (Ed.) (2022). *Bademgediği Tepe (Puranda)*. Metropolis Ionia IV. Homer Kitabevi
- Mierse, W.E. (1986). Lydian Pottery at Aphrodisias. M. S. Joukowsky (Ed.), *Prehistoric Aphrodisias: An account of the excavations and artifact studies* (s. 413-424) içinde. Providence RI.

- Oğuz Kırca, E. D. (2013). The rural settlement pattern in Bozburun Peninsula during classical and Hellenistic periods [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- Oğuz Kırca, E. D. (2014). On the location and territorium of Hygassos. *Höyük*, 7, 33-42.
- Oğuz Kırca, E. D. (2015). Karya Khersonesosu'nda (Pera) iki tip kale/kale yerleşimi. *TÜBA-AR*, 18, 125-141.
- Özdemir, F. (2008). *Aydın ili, Kuyucak ilçesinde yetiştirilen göbekli portakalların muhafazası üzerine farklı meyve iriliği ve derim zamanlarının etkisi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.
- Özer, B. (2024). Wallarima / Hyllarima kazı ve araştırmaları. A. Karaca & G. Mamadova (Ed.), *Cumhuriyetimizin 100. yılında düünden bugüne Muğla ulusal sempozyumu* (s. 81-103) içinde. Muğla Belediyesi Yayınları.
- Özer, B. & Şimşek Özer, Ö. (2017). Asarlık Paton Tomb O: Some Observations on Funerary Practices of Lelegian Peninsula in 12th century BC. and the Arrival of Newcomers. *Colloquium Anatolicum*, 16, 139-163.
- Özkaya, V. (1992). *İ.Ö. Erken Birinci Binde Frig Boyalı Seramiği Doğu-Batı Siyasal ve Kültürel İlişkiler* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Pamuk, S. (2021). *Yeni kronoloji ve yeni bulgular ışığında Phryg seramiği ve yayılım alanı* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Akdeniz Üniversitesi.
- Pavuk, P. & Horejs, B. (2018). Ceramics, surveys, and connectivity in Western Anatolia: The middle and Late Bronze Age Bakırçay/Kaikos valley restudied. *Egypt and the Levant*, 28, 457-485
- Polat, B. A. (2010). *Troas bölgesi'ndeki arkaik ve klasik dönem yerleşmeleri: Kent planlama ve savunma sistemleri açısından bir inceleme* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Polat Becks, B. A. (2014). Batı Troas'ta surlarla çevrili bir yerleşim: Sakar Dağı. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(10), 164-178.
- Pimouguet Pedarros, I. (2000), *Archéologie de la défense. Histoire des fortifications antiques de Carie (époques classique et hellénistique)*. Presses Universitaires Franco-Comtoise.
- Radt, W. (1970). *Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnasso*. İstanbul Mitteilungen, Beiheft 3, Verlag Ernst Wasmuth.
- Radt, W. (1975). Die Leleger auf der Halbinsel von Halikarnassos. *Antike Welt*, 6, 3-16.
- Ramage, A. (1994). Early Iron Age Sardis and its Neighbours. A. Çilingiroglu & D. H. French (Ed.), *Anatolian Iron Ages 3. The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van 6-12 August 1990* (s. 163-72) içinde. British Institute of Archaeology.
- Ramage, N. H. (2018). The hand of the pot painter in early Lydia. R. G. Gürtekin Demir, H. Cevizoğlu, Y. Polat & G. Polat (Ed), *Archaic and classical Western Anatolia: New perspectives in ceramic studies in memoriam Prof. Crawford H. Greenwalt Jr. proceedings of the second KERAMOS international conference at Ege University* (s. 231-242) içinde. CT, Peeters.
- Ramsay, W. M. (1895). *The cities and bishoprics of Phrygia, Vol. I. The Lycos Valley and Southwestern Phrygia*. Franklin Classics.
- Ratte, C. (2008). The founding of Aphrodisias. C. Ratte & R. R. Smith (Ed.), *Aphrodisias Papers*, 4 (s. 7-36) içinde. Journal of Roman Archaeology L.L.C.
- Ratte, C. & De Staebler, P. D. (Ed.). (2012). *Aphrodisias V: The Aphrodisias Regional Survey*. Verlag Philipp Von Zabern.
- Reynolds, J. (1982). Aphrodisias and Rome. *Journal of Roman Studies Monograph 1*. Society for the Promotion of Roman Studies.
- Rolle, L. E. (2004). *Ana Tanrıça'nın İzinde* (B. Avunç, Çev.), Homer Yayınları.
- Rostovtzeff M. (1941). *The social and economic history of the Hellenistic world*. Oxford University Press.
- Saraçoğlu, A. (2011). Hellenistic and Roman Unguentaria from the Necropolis of Tralleis. *Anadolu / Anatolia*, 37, 1-42.
- Saraçoğlu, B. (2021). *Maydos Kikisetepi Höyüğü arkaik dönem boyalı seramikleri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Schaus, G. P. (1992). Imported West Anatolian Pottery at Gordion, *Anatolian Studies*, 42, 151-177.
- Semiz, B. & Konakçı, E. (2018). Asopos Tepesi orta ve geç tunç çağı seramiklerinin arkeometrik incelemesi ve üretim teknolojisinin değerlendirilmesi, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8(15), 56-74.
- Sevin, V. (2016). *Anadolunun Tarihi Coğrafyası*. Türk Tarih Kurumu
- Smith, R. R. R. (1987). The imperial reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias. *Journal of Roman Studies*, 77, 88-138.
- Smith, R. R. R. (1990). Myth and Allegory in the Sebasteion. C. Roueche & K.T. Erim (Ed.), *Aphrodisias Papers*, (s. 89-100) içinde. Ann Arbor.
- Smith, R. R. R. (1993). *The monument of C. Julius Zoilos*. von Zabern.
- Smith, R. R. R. (Ed.). (2008). *Afrodisyas'tan Roma Portreleri-Roma Portraits from Aphrodisias*. Yapı Kredi Yayınları.
- Smith, R. R. R. (2013). *The Marble reliefs from the Julio-Claudian Sebasteion, Aphrodisias VI*, Verlag Philipp von Zabern.

- Soslu, S. & Doğan, M.U. (2019). Morsynos (Dandalaz) Vadisi'nde bir kule, *Phasalis*, V, 283-299
- Söğüt, B. (2007). Antik Dönem'de Salbakos Dağı ve kalıntıları. A. Özçelik (Ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri* (ss. 15-24) içinde. Pamukkale Üniversitesi Yayını.
- Söner, R. H. (2017). Antiokheia Ad Maeandrum Antik Kenti. *Humanitas*, 5(9), 139-153.
- Strabon (1993). *Antik Anadolu Coğrafyası/Geographika XII-XIII-XIV* (A. Pekman, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şimşek, C. (2016). Bir Salbakos kenti: Attouda (Hisar) ve Heykeltıraşlığı. E. Dünder, Ş. Aktaş, S. Erkoç, M. Koçak (Ed.), *Havva İşkan'a Armağan* (s. 627-648) içinde. Ege Yayınları.
- Thommen, G. (2012). The Sebasteion at Aphrodisias: An imperial cult to honor Augustus and the Julio-Claudian emperors. *Chronika*, II, 82-91.
- Thompson, A. H. (1934). Two centuries of Hellenistic pottery. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 3(4), 311-476.
- Thonemann P. (2011). *The Maeander Valley: A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*. Cambridge University Press.
- Tırpan, A. A. (1987). Myndos ve Theangela. 5. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1 (s. 167-190) içinde. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını.
- Titus Livius. (1995). Gn. Manlius'un Galat seferi. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 10(1), 361-377.
- Ünlü, E. (2022). Style as representation of political Hegemony? A view from the edge of the Hittite Kingdom. F. Manuelli & D. P. Mielk (Ed.), *Late Bronze Age painted pottery traditions at the margins of the Hittite state papers presented at a workshop Held at the 11th ICAANE (München 4 April 2018) and Additional Contributions* (s. 147- 162) içinde. Archaeopress.
- Varinlioğlu, E. (1992). Lelegian Cities on the Halicarnassian Peninsula in the Athenian Tribute Lists. *Asia Minor Studien*, 8, 17-22.
- Varinlioğlu, E. (1993). Pedasa?. 10. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (s. 213-218) içinde. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Varinlioğlu, E. (1998). Karya'nın Kuzeydoğusunda Yüzey Araştırmaları. K. Olşen, H. Çakmak, F. Bayram, F. Kaymaz, N. Tarlan, A. Özme, K. Ataş & H. Dönmez (Ed.), *XV.Araştırma Toplantısı Sonuçları*, Cilt I (s. 383-386) içinde. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Vaessen, R. (2016). Cosmopolitanism, communality and the appropriation of Mycenaean pottery in western Anatolia. *Anatolian Studies*, 66, 43-65.
- Vlachou, V. (2020). Interpreting the Pottery Deposits from the Spartan Amyklaion. Providing a framework for the early stages of cult and ritual. M. Kerschner (Ed.), *Interpreting the pottery record from geometric and Archaic Sanctuaries in the Northwestern Peloponnese proceedings of the international online symposium* (s. 321-347) içinde. Publikationen des Österreichischen Archäologischen Instituts in Athen.
- Yaşar, A. (2023). Harpasa antik kenti ve yakın çevresinden antik döneme ait taş onarımları. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 9(3), 682-696.
- Yurdağül, S., Doğan, N., Akkaya, A.D., Topaloğlu, S., Çur, M., Eryılmaz, N.S., Demircan Aksoy, Z., Ayhan, G., Yıldız, S. Z., Adıgüzel, G., Özen-Klein, B., Ünver, G., Gümüş, Ş., Bulut, H., Özer, B. & Diler, A. (2021). Pedasa Kazı ve araştırmaları. *Bitig Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1(1), 182-267.